

ПИСМАТА ГОВОРЯТ: ЗА ОСМАНСКОТО ЕПИСТОЛАРНО ИЗКУСТВО ИЛМ-Ю ИНША

Мийрям Салим

THE LETTERS SPEAK: ABOUT THE OTTOMAN EPISTOLARY ART ILM-YU INSHA
Miryam Salim

***Abstract:** The correspondence in writing and written speech is epistolary communication. Among different peoples, epistolary communication has its specificities, which refer to the language, the speech etiquette depending on the nature of the correspondence, the content and layout of the text, the famous representatives of the art of writing, etc. The present research aims to present the specifics and development of the Ottoman epistolary art ilm-yu insha and to discuss some important characteristics of the communicative genre.*

***Key words:** Ottoman culture, epistolary art, insha, scribe*

<https://doi.org/10.46687/ICUU4812>

Произходът на комуникацията е следствие от нуждата на човека да общува в обществото. Много често се твърди, че историята на комуникацията започва със създаването на езика. Друга форма на комуникация, която даже предшества езика, е появата на художествената комуникация. Това са танците, пещерната живопис и други прояви на първобитните общества. Възпроизвеждането на звуци за изразяване на чувства, страхове, опасности и пр. е също форма на комуникация в древните времена. Със създаването на писмото векове наред единственият начин за общуване между хората, намиращи се далеч един от друг, са писмените текстове и послания в различни форми, изготвени с различни материали за писане. Основната задача на писмото е да прехвърли информация от съставителя до получателя. Писмената комуникация изпълнява различни социални функции в човешкото общество. Всички форми на комуникация, които човекът е използвал в историята на своето развитие, допринасят за организацията на много сфери от живота в съвременното общество.

Днес ние живеем във време на бързи и светкавични комуникации, време, в което всички средства за предаване на съобщения преживяха техническа революция и отстъпиха мястото си на телефона, таблета и интернет. С развитието на глобализацията и появата на електронната комуникация, с определянето на степента на интегриране на обществата във всички жизнени дейности човекът започна да разширява своя периметър и да пътува до далечни дестинации, да се среща и опознава други общности и култури.

От края на миналия век и през последните десетилетия на ХХІ в. изключително популярни станаха мобилните телефони, смартфоните и комуникацията чрез интернет. Изграждането на културни модели и на културна продукция в рамките на виртуалните ресурси и възможности на интернет предполага промяна на познатите средства за конструиране и функциониране на комуникация и култура. В същото време обаче писмената комуникация не може да се смята за изчезваща, докато мобилните съобщения или чат съобщенията и мейлите не спрат да се използват ежедневно. Това показва, че въпреки новите технологии, все пак човечеството има нужда и спазва традициите на писмената комуникация. В този ред на мисли би могло да се каже, че е необходимо новото поколение наред с новите средства

за комуникация чрез възможностите на технологиите, да е запознато с особеностите и правилата за кореспонденция в миналото, да може то да прави разлика между официални и частни писма със съответните социални, културни и езикови различия.

Кореспонденцията чрез писмени връзки и писмена реч е *епистоларна комуникация*. Още в древни времена съществува култура на художествено писане. Това е вид изкуство, което произхожда от древна Гърция, а терминът *epistole* в превод от гръцки език означава „писмо, послание“. Известно е, че през вековете, особено в по-развитите общества и техните известни образователни институции, се появяват красиви писания на епистоларното изкуство. Писането и културата на писане се разглеждат като обект на епистоларния жанр. В историята на почти всяко общество съставянето на писма се приема като професия и занаят. Наред с това, при различните народи епистоларната комуникация носи своите особености, отнасящи се до езика, етикета на речта според естеството на кореспонденцията, съдържанието и оформлението на текста, известните представители на изкуството на писане и др.

В културата на османските турци има свое специфично развитие и епистоларната проза – официалната и частната кореспонденция заема важно място в нея. Писмото като комуникативен жанр е известно с уникалността си като тип изказ в османското общество. Епистоларното изкуство, познато като *илм-ю инша* или *илмю'линша* (*ilm-ü inşā, ilmü'l-inşā*) в османската култура, още в миналото е изключително ценено на Изток. На това се дължи голямото разпространение на епистоларните сборници *инша* или *мюншеат*, които представляват писмовници с подбрани образци на официална и частна кореспонденция и преди всичко са ръководства по епистоларно майсторство.

Всеизвестно е, че писмовниците са важен извор за историческите, лингвистичните и културологичните изследвания. Основното значение на османотурските писмовници се състои в това, че поместените в тях образци на писма с официален и неофициален характер съхраняват една дълголетна прозаическа традиция с голям обхват на приложение. Османотурските писмовници са първостепенен фактор за разпространяването и налагането на един език и стил на официална кореспонденция не само в канцелариите на османската държава, но и в личната кореспонденция. Именно изразните и стиловите средства в епистоларния жанр и османотурския език провокират използването на писмовниците сред най-различни среди на османското общество. В резултат на нуждата от употребата им броят на писмовниците и на техните копия расте през вековете. Появяват се и преводи на *инша* на други езици, които са предназначени за усвояване на особеностите на официалната кореспонденция. Тук следва да се споменат и българските издания: „Турско-български писмовник на Ст. Попов и Ив. Чорапчиев⁴ от 1868 г., „Турски писмовник“ на Стоян Гилков от 1895 г.

За целите на настоящото изследване са взети както факсимилета на произведения и оригинални писмовници, така и публикувани научни разработки върху османотурски писмовници *инша* и *мюншеати* от различни периоди.

⁴Писмовникът съдържа образци на най-нужните в общуването с османското правителство и администрация документи, които са представени на османотурски и български език. В лявата страница са поместени текстовете на османотурски, а вдясно е даден техният еквивалент на български език (вж. Salim 2020: 41-58).

Възникване на османската епистоларна култура

Изкуството на писане на писма е високо ценено и разработено през цялата османска епоха. Писмата се приемат не само като средство за предаване на информация, те представляват литературен жанр, един от клоновете на реториката. Османската култура е наследница на ред предхождащи я мюсюлмански култури. Особено важно е да се отбележи, че епистоларният жанр е достатъчно застъпен и разработен в културите на ислямските общества. След X в. ислямът изиграва твърде важна роля в живота на тюрките, като изгражда разбирането им за общност, променя начина им на живот, както и приемане на нова за тях писменост – арабската, на която те създават и оставят множество писмени паметници. С приемането на исляма тюрките (турците) приемат и литература и култура, свързани с религията. Коранът и други арабски религиозни книги оказват силно въздействие върху езика и писмеността им. Арабският език се използва в научните среди, а персийският – в литературата. Заимствайки чуждоезиковите стихотворни форми, метрика и теми и адаптирайки ги към своите условия, турските поети започват да създават великолепни поетични творения. С възприемането на новата религия и главно под въздействието на Корана се извършват и редица промени в ценностната система на турците и творците през предосманския период.

Периодът, в който са положени основите на епистоларното изкуство, се свързва още с времето на пророка Мохамед. Това изкуство започва с метода и стила, които използва Пророкът в писмата си до други държавни и племенни водачи по това време. Първите писма образци на арабската литература са официалните писма, изпратени от него с цел покана и приемане на исляма (Gultekin 2015: 10-11).

У арабите реториката, както и прозата са ценени наравно с поезията. В писмен вид ораторските похвати са използвани в епистоларния жанр. Изящното слово се цени така високо, че когато през 823 г. Мека претърпява наводнение и халифатът изпраща средства за възстановяването ѝ със съболезнователно писмо, всъщност писмото се оказва по-ценно от парите (Staynova 1974: 89).

След като бюрократичният ред придобива определена структура и се разширява, необходимостта чиновниците да водят кореспонденцията според определени правила се увеличава, а успоредно с това се увеличава и броят на произведенията, написани като ръководства за чиновниците. През X в. широко разпространени са трудните, сложните арабски езикови форми и „изяществото“ в изложението на писмото. Много богати арабски сборници *мюнишетиот* споменатия периода достигат и до наши дни (Durmush 2004: 337).

Появата на епистоларното изкуство в персийската литература започва през втората половина на IX век. В писмата и посланията, писани през този период, се откриват следи от арабската епистоларна традиция, но с течение на времето иранските учени извеждат персийската култура и традиция на преден план и в областта на епистоларния жанр, започват да се създават оригинални произведения, написани на персийски език (Gultekin 2009: 325). В редица случаи съставители на писмовници са известни прозаисти, калиграфи и учени.

Вижда се, че епистоларният жанр е достатъчно застъпен и разработен като съставка на доосманските мюсюлмански култури. Най-пряко обаче върху

османската епистоларна практика се отразява традицията на анадолските княжества, където по подобие в Арабския халифат и Персия съществува институцията *Диван-и инша* (İnşaDivanı), която осъществява външната и вътрешната кореспонденция. В нея работят известни специалисти, редактори, наричани *мунсиб* или *мюнши*, притежаващи широка култура за времето си. Някои от тях са създатели на най-добрите произведения на старата турска литература. Основно тяхно задължение е да съчиняват писма, съобщения и заповеди съгласно установени от практиката образци. Въпреки установените принципи и правила, стремежът на всеки е да прояви индивидуално литературно творчество (Staynova 1974: 91).

След създаването на османската държава започват да се появяват различни произведения на турски език, съдържащи правилата за писане. Тези книги включват принципите, които трябва да се спазват при официалната и частна кореспонденция. Произведението на Ахмед-и Даи със заглавие „Терессюл“, което е написано в началото на XV век, е първата известна творба от този жанр в турската литература. Разработката, която е продължение на персийската епистоларна традиция, включва процедури и правила за писане на писма, формули за обръщения и образци. Творбите, написани през този период, са предимно произведения, съдържащи теоретична информация за епистоларния жанр и образци на писма, написани на прост и разбираем език. След втората половина на този век за някои автори турският не е достатъчен, за да се изрази това, което се иска да се предаде и те се съсредоточават върху персийския език.

Фактът, че много везири са майстори на стила, не е случаен. Техните писма са събирани в сборници, наречени *ресаил* или *инша– мюншеат*. Немалко чиновници от дворцовите канцеларии се стремят да достигнат своите господари в изкуството писане на официални писма. Писмата, написани от много автори, работили като чиновници на Дивана (İnşa Divanı), са събрани и съставени като сборници *мюншеати*, а някои от тях по-късно са публикувани.

Традицията на създаване на писмовници продължава и през следващите векове, когато изключителни майстори – *мунсиби*, пишат и оставят ценни трудове по епистоларно изкуство. Според изследователя Узун „Особено принципите, определени от Джелалзаде Мустафа Челеби относно съставянето и редактирането на писмото, адресирането, обръщенията и изразите, които той използва, са приети за примерни в османската бюрокрация до първата четвърт на XVII в.“ (Uzun 2006: 338-339). Всъщност даже във висшия административен съвет на Османската империя има управител с титлата *nişancı*, който познава добре процедурите по писане и кореспонденция.

Сборниците *инша* и *мюншеат*

Инша (от арабски език) означава „съставяне, съчиняване, ост. проза“. Като епистографски термин *инша* се употребява със значение на: 1) съчиняване на литературен текст; 2) редакция на писмо или документ; 3) писмен образец. В канцеларския език *инша* е документ или писмо, изготвено от писар. Използва се и в смисъл на „писане, изкуство на писане“, а сборниците с подбрани писма образци с официален или неофициален характер също са наричани *инша* или *мюншеат* (Durmuş 2000: 334-35).

С епистографския термин *инша* са свързани понятията *ilm-ü inşa, ilmü'l-inşa, mektup, münşî, münşeât*. Науката и изкуството, които се занимават с тънкостите на водене на официална и частна кореспонденция по определен метод и правила на писане на писма, се нарича *илмю'линша* (*ilmü'l-inşâ*, наука за писането) (Durmush 2004a: 334).

Първите примери на сборници *мюншеати* в турската литература са характерни за края XIV в. Съставянето импродължава като литературна традиция до началото на XX век. Тези сборници, състоящи се от официална и частна кореспонденция, както и от различни стихове, речи, статии и молитви, в османската култура се развиват като вид авторски произведения, които обединяват всички видове проза (Dash 2004: 205-218). Много от трудовете имат характер на практически ръководства по канцеларска или частна кореспонденция. Немалък е броят на авторите на писмовници и на трудове по османско епистоларно изкуство *инша* и *мюншеат*. Това са поети, политици, дипломати и културни дейци с богато творчество в разнообразни жанрове.

В турската литература жанрът *писмо* се използва в смисъл на „писане на писмо по определени правила, стил на писане на писма и изкуството на изказа в съответствие с реториката“ (Gultekin 2015: 244). При проучването и изследването на османотурските писмовници *инша* и *мюншеат* – източници на настоящето изследване, се установяват основните композиционни и структурни особености както на самите сборници, така и на самите писма и документи в тях.

Интересен е фактът, че много от писмовниците имат въведение, в което са изложени схващанията на автора или на съставителя за епистоларното изкуство и се съобщават основните правила по писане на писма. В анонимен ръкопис на *инша* със заглавие „*Инша-и мергюб*“ авторът представя изискванията на епистоларното умение, набляга на достойнствата на епистоларния жанр, дава указания за правилата по калиграфия и нормите за писане на писма:

„Епистоларното изкуство (илм-юлинша) е твърде изящно и благородно изкуство, което учи как да пишеш и да се изразяваш, а това писане е необходимо и неизбежно. Епистоларното изкуство, доказано е от всички, е най-важното, най-нужното и най-благородното умение днес. Наистина дори авторът да го е написал красиво, неповторимо, безпримерно и с хубави редове, освен подреждането на буквите (то) трябва да е със съвършено правилен правопис и добре редактирано. Т.е. умението да се кореспондира е необходимо за всички пишещи. Най-първо всеки човек (трябва) да знае правописните правила до възможно най-голяма степен да е годен и способен (за това), да покаже дар в писането на подходящи формули за обръщение (елкаби). Също така, когато по-низходящ пише писмо или арзухал до висшестоящ, правилата са следните : да пише на листовите от средата надолу и да не удължава изразите, веднага да изрази какво е желанието, защото дългите изказвания са привилегия на ораторите. Също например когато се пише писмо до приятел и от любим до любима, правилата са следните: да пише от средата на листовите или ако пише отгоре, каквито и дълги изрази и изложения да пише, те да бъдат подходящи и годни (за случая). Накрая, където свършва писмото, да поставя дата- това е едно от най-важните и утвърдените условия (за писане) на писма, буквите да са нагъсто, а редовете да се пишат разредено. Който има хубав почерк и (пише) по елегантен начин, е желан и (се смята) за

способен да между хората, цената му е по-висока и става по-почитан, защото който пише хубаво, дарява светлина на очите и продължение на дните, отдалечава скръбта и широко отваря погледа.“⁵

Османският епистоларен жанр се характеризира със специфични особености, които определят съставените писмовници като проява на културна и практическа необходимост в обществото на османските турци. Имайки предвид характера и значението им, писмовниците могат да се класифицират по композиционен признак в следните групи:

- сборници с теоретична част и образци;
- сборници, съдържащи само образци.

По характера на образците, съдържащи се в писмовниците *инша* и *мюншеат*, се набелязват следните видове:

- сборници за официална кореспонденция;
- сборници за неофициална кореспонденция;
- сборници със смесен характер.

М. Стайнова, освен по композиционен критерий и съдържание, групира писмовниците по предназначението, което могат да имат текато писмени паметници:

- сборници с достоверни документи с историческо съдържание, които могат да служат като извор за историята и дипломатиката;
- сборници, съдържащи лична кореспонденция, формули за обръщения, подобрени изрази и пр., съставени за да обучават в епистоларно майсторство, т.е тези, които имат литературно-езиково значение (Staynova 1974: 103).

Сборниците от писма обикновено се състоят от няколко раздела: предговор, посвещение, мисли върху прозата и др. В писмовниците писмата са групирани по теми и съдържание на текста. Много често това са самолюбни, поздравителни и благодарствени писма, отговори, покани, разрешителни, лична кореспонденция между близки, делови писма и др. (*arz-ı hal, tebriknâme, tehniyenâme, taziyenâme, cevapnâme, teşekkür, takriz, davetnâme, niyaznâtne, tezkire*).

Елементи на писмото

Писмата, поместени в сборниците *мюншеат*, обикновено имат структура, която съответства на традиционния план на писмото в Османската държава (Gultekin 2007: 288-292; Kutukoglu 2004: 19). Тази структура, която се състои основно от четири елемента, като цяло е често срещана в образците на писмовниците, въпреки че варира в зависимост от длъжността и ранга на лицето, до което се изпраща писмото. Основно това са разделите: 1. *Elkab* (обръщение); 2. *Dua* (молитва); 3. *Halbildirme* (talep, искане); 4. *Bitiş* (заклучение, hatime/intihâ).

⁵ „Инша-и мергюб“, Ор 645 от архива на Ориенталски отдел на НБ „Св. св. Кирил и Методий“, превод: М. Стайнова (по Staynova 1974: 99).

С появата на първите писма от създаването на исляма пророкът Мохамед в своите писма започва *бесмеле* (Бисмилляхиррахманиррахим)⁶, след което тази традиция продължава да се използва във всички официални писма и се приема като един от неговите основни елементи.

- **Обръщение (*elkab*).** Писмото започва с подходящо обръщение към адресата. В официалните документи тази част се нарича *елкаб* (*elkab*). Елкаб в писмото е частта, в която се отправя обръщение според ранга, длъжността и позицията на адресата, изразяващо се с определени формули.

- **Молитва (*dua*).** Молитвата, направена след обръщението, трябва да бъде в съответствие с темата и съдържанието на писмото и със значението на името на лицето. В молитвената част адресатът най-често използва клиширани молитвени изрази. Османските писатели и поети, които отдават голямо значение на молитвата в писмата си, внасят също доза творчество в нея и се опитват да опишат молитвата със сравнения.

- **Искане (*talpe*).** Следва основната информативна част, която съобщава информацията, която е послужила като причина за написването на писмото.

Епистоларните традиции при писане на писма се състоят на първо място в спазването на правила като речевия етикет с подходяща учтивост, добро отношение към кореспондента и др. Придържането към определени правила на поведение и общуване, в чиято основа лежат учтивостта и благодарността, е присъща черта за османските турци и епистоларни майстори.

- **Заклучение (*hatime*).** Писмото завършва с уважителни изрази.

Език и стил на писмата

Произведенията *инша* (писмовниците) се появяват за първи път с официалната кореспонденция, а епистоларното изкуство се развива в зависимост от официалния език, на който се води кореспонденцията – арабски, персийски и турски. В резултат на това се формира много богата епистоларна литература на арабски, персийски и турски език. В тази връзка трябва да се отбележи ролята на писмовниците и епистоларните произведения като интересни паметници за османския език, стил и естетика. Процесът на формирането на езика и стила на документите е двустранен, а именно писмовниците и образците в тях отразяват стилите и езиковите норми и подпомагат тяхното усвояване, но, от друга страна, на даден етап, с развитието и с разнообразяването на изразните средства в епистоларния жанр се създават нови модели на кореспонденция и сборници *инша* и *мюншеати*. Стилът на писмата от сборници, съставени до XVIII в., е висок, в тях преобладават арабизми и персизми, епистоларни композиции, формули и изрази. След този период в търсене на по-ефектно изразяване авторите на епистоларни сборници и канцеларистите се отклоняват от създадената норма, което благоприятства за разчупването на установените модели и въвеждането на нови

⁶*Бесмеле* е кратката форма на израза „Бисмилляхир рахманир рахим“ („В името на Всевишния Аллах, Всемилолюбивия и Милосърдния“).

формули. По-голяма динамика и различия при редактирането на шаблоните се забелязва в ранните документи, а в по-ново време структурата е по-опростена.

Танзиматът (1839 г.) е период на важни обществени промени в Османската империя. Султан Махмуд II поставя началото на реформаторско движение, чиято цел е провеждането на реформи в управление, като се отчитат постиженията на западноевропейските страни. Реформите са силно повлияни от западноевропейските идеи за модернизация на образованието, културата и литературата, правото, а така също на езика и терминологията в отделни области (Merdan 2007: 9; Shukrieva 2018: 137-148; Merdan 2022: 12-19). След Танзимата се наблюдават важни промени в областта на кореспонденцията и османотурския епистоларен жанр. С въвеждането и разпространението на новата образователна система, за да се улесни преподаването на темите по граматиката и писане, в учебната програма на училищата са въведени часовете по методи на писане и съставяне на текст (Usul-i KitabetveİnşaDersleri). За целта започват да се изготвят учебници, съдържащи необходимите материали, примери и методи на преподаване на различни нива. Книгите и учебниците, наричани *инша*, *китабет* или *мюншеат*, появили се за да задоволят нуждите на обучаващите се, вече се съставят от писатели, педагози и хора на изкуството.

В новите образци на писма се наблюдават структурни и стилистични промени. Така например обръщението елкаб, молитвите и завършващите формули, които са характерни за писмата до този период и се използват в стила на писане по-рано, значително се съкращават, а някои от тях дори са напълно изоставени.

В заключение може да се отбележи, че епистоларният жанр е достатъчно застъпен и разработен в османската култура и литература през цялото съществуване на османската държава. Писмата, създадени през вековете, са твърде интересни и освен че отразяват епистоларното майсторство на известни прозаисти и държавници, те свидетелстват за езика и езиковите тенденции в развитието на османотурската писменост. От своя страна, някои писмовници като исторически паметници имат далече по-широко значение, което се дължи на обстоятелството, че те съдържат преписи на важни датирани исторически документи и приписки с ценни сведения.

Писмата носят информация за обществения и културен живот през определен период, предоставят факти по много други теми като търговски въпроси, семейни отношения и искания от висши органи.

ЛИТЕРАТУРА

- Dash 2004:** Dash, A. Türkiye Selçukluları ve Osmanlı Donemi Hakkında Tarih. Kaynak Olarak Munsheat Mecmualannın Değerlendirilmesi. – AÜİFD XL V (2004), sayı II, s. 205-218.
- Durmush 2000:** Durmush, İ. “İnsha”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 22, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 334-336.
- Durmush 2004:** Durmuş, İ. “Mektup-Arap Edebiyatı”. İslam Ansiklopedisi. C. 29. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Durmush 2004a:** Durmuş, İ. “İnsha”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 22, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 334-339.

- Gultekin 2009:** Gültekin, H. İnşa ve Tarihi Gelishimi. // International Journal of Central Asian Studies Volume 13, 317-341 <<http://www.iacd.or.kr/pdf/journal/13/Binder19.pdf> (status 12.04.2022)>.
- Gultekin 2015:** Gultekin, H. Turk Edebiyatında İnşa. Ankara: Ataturk Kultur Merkezi Yayınları.
- Kutukoglu 2004:** Kutukoglu, M. S. “Mektup (Osmanlı Bürokrasisinde Mektup)”. TDV İslam Ansiklopedisi, C 29, s. 18-21, İstanbul: TDV Yayınları.
- Merdan 2007:** Merdan, M. Turk Edebiyatından Sechme Hikayeler. Sofya.
- Merdan 2022:** Merdan, M. Tyurk Hikayesi. Shumen: UI “Episkop Konstantin Preslavski”.
- Salim 2020:** Salim, M. Edin obrazets na osmanskata delova korespondentsiya: Tursko-bulgarski pismovnik ot XIX vek. – In: Godishnik na Shumenskiya universitet “Episkop Konstantin Preslavski”. Fakultet po humanitarni nauki, vol. XXXI A. Shumen: UI “Episkop Konstantin Preslavski”, p. 41-58 [Салим, М. Един образец на османската делова кореспонденция: Турско-български писмовник от XIX век. – В: Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“. Факултет по хуманитарни науки, Vol. XXXI A. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, с. 41-58].
- Shukrieva 2018:** Shukrieva, M. Faktori, vliyaeshti varhu razvitiето na turskata yuridicheska terminologiya. – In: Turkologichni izsledvaniya. Shumen: UI “Episkop Konstantin Preslavski”, s. 137-148 [Шукриева, Ш. Фактори, влияещи върху развитието на турската юридическа терминология. – В: Туркологични изследвания. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, с. 137-148].
- Staynova 1974:** Staynova, M. Kam voprosa za osmanskiya epistolaren janr. // Studia Balcanica 8/1974, 87-106 [Стайнова, М. Към въпроса за османския епистоларен жанр. // Studia Balcanica 8/1974, с. 87-106].
- Uzun 2006:** Uzun, M. İnşa. Turkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Cilt: 22. İstanbul: Turkiye Diyanet Vakfı yayınları. 2006.